

ЛАТВІЙСЬКІ ТА ЕСТОНСЬКІ ДИПЛОМАТИ ПРО ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ**

На початку 1930-х рр. латвійська та естонська громадськість була доволі добре поінформована стосовно того, що відбувалося у СРСР, у тому числі про голод в Україні. Багато прибалтів мали родичів у цій радянській республіці, листи яких, де йшлося про страшні події, публікувалися у пресі країн Балтії. Латвійська та естонські дипломати володіли більш докладною інформацією про голод, котра ґрунтувалася на особистих враженнях від поїздок по Україні. У своїх звітах вони докладно писали про масштаби голодування та факти канібалізму. Хоча офіційна реакція Латвії та Естонії на український Голодомор була доволі пасивною, жителі прибалтійських країн організували кампанію допомоги, надсилаючи голодуючим у СРСР продовольчі посилки.

Великий голод 1932–1933 рр. в Україні, Голодомор, який протягом року забрав кілька мільйонів життів, вважається однією з найбільших трагедій двадцятого століття. Радянський режим уперто заперечував сам факт його існування. На початку 1930-х рр. Москва намагалася приховати від світу моторошні події в республіці, заборонивши кореспондентам іноземних видань в'їзд в Україну й розгорнувши масовану пропагандистську кампанію. І все ж певні звістки до Заходу таки дійшли. Зокрема, про голодовку повідомляли такі журналісти, як Томас Малькольм Маґеридж, Гарет Ричард Воен Джоунс, С'юзен Бертіллон та ін. Акредитовані у «країні Рад» закордонні дипломати також знали про голод, що чітко простежується з листування британських, німецьких й італійських місій. У цій статті розглянемо питання обізнаності латвійських та естонських дипломатичних представників про події у сусідньому СРСР.

Інформування громадськості прибалтійських країн про Голодомор

Доповіді латвійських та естонських дипломатів про голод у Радянському Союзі, особливо в УСРР, якісно не відрізнялися від тих, що їх прибалтійська громадськість отримувала з преси. На початку 1930-х рр. найбільші газети, такі, як латвійські щоденні видання «Jaunākās Ziņas» («Останні новини»), «Latvijas Kareivis» («Латвійський вояк»), естонські «Päevaleht» («Щоденник») та «Postimees» («Поштар»), розгорнуто писали про події у СРСР. Причому особливою докладністю відрізнялася «Päevaleht», яка мала в Москві власного кореспондента – Ніколауса Бассекеса (Nikolaus Basseches), котрий висвітлював теми радянської зовнішньої та внутрішньої, зокрема економічної, політики¹. Прибалтійські часописи також уміщували дайджести найбільших

* Шноре Едвінс – докторант Латвійського університету (Рига, Латвія), e-mail: edvinss@gmail.com; Паавле Індрек – доктор історичних наук, науковий співробітник Естонського інституту історичної пам'яті (Таллінн, Естонія), e-mail: indrekpaavle@hotmail.ee

** Переклад з англійської мови – Уляна Немченко (Харків).

¹ Син австрійського посла Ніколаус Бессекес народився в Москві. Він був інженером за фахом і журналістом за покликанням, співпрацював із численними європейськими газетами. Див. також захищену 2008 р. в Талліннському університеті магістерську дисертацію: Rannast L. Enamliselt

європейських газет та враження тих, хто побував «у Росії», у тому числі кількох естонців і латишів, яким удалося вирватися з Радянського Союзу.

Прибалтійські читачі знали про плани радянського керівництва на першу п'ятирічку, про індустріалізацію та колективізацію сільського господарства. Широка громадськість мала уявлення також про драматичні побічні ефекти цієї політики, такі, як поширення бідності, хронічний дефіцит основних споживчих товарів, запровадження продовольчих карток, масова міграція, безробіття та голод. Загальна картина радянської дійсності, що її подавала латвійська та естонська преса, була досить похмурою від самого захоплення влади більшовиками в 1917 р. На початку 1930-х рр. непривабливий образ СРСР не надто змінився. Навіть за часів Великої депресії загальне ставлення до радянської системи залишалося набагато більш байдужим у Латвії та Естонії, ніж у Західній Європі. Можливо тому, що влада та громадськість прибалтійських країн, які безпосередньо межували з «першою у світі державою робітників і селян», були краще поінформованими про події, котрі там відбувалися.

У Радянському Союзі існували чималі колонії етнічних латишів та естонців. Багато людей мали родичів по інший бік кордону. Були також великі російські емігрантські громади – як у Латвії, так і в Естонії, зі своїми каналами інформації. Більшість прибалтійських дипломатів добре володіли російською мовою. Усі ці фактори сприяли тому, що латвійське та естонське населення отримувало детальну і якісну інформацію про «країну Рад». Слід зазначити, що західні, особливо американські, дипломати часто аналізували статті прибалтійської преси про умови життя у СРСР.

Тема голоду, яка набула актуальності в 1932 р., не виявилася чимось надто несподіваним. Спогади про останнє велике голодування в радянській Росії, кульмінація якого припала на 1921 р., були ще свіжими в народній пам'яті, змушуючи проводити певні паралелі. Час від часу протягом 1920-х рр. у газетах з'являлися повідомлення про труднощі, з котрими стикалися радянські громадяни, та міркування про те, що може принести майбутнє. Кількість таких матеріалів збільшилася наприкінці 1920-х рр., коли в Радянському Союзі розпочалися кампанії з колективізації сільського господарства та індустріалізації. Перші прогнози щодо майбутнього голоду з'явилися вже восени 1930 р. і надалі їх кількість збільшувалася. Відтак можна припустити, що пересічний латвійський та естонський читач не мав особливих ілюзій щодо радянського режиму. Навпаки, громадськість прибалтійських країн отримувала достатньо критичної інформації, яка, імовірно, призвела до того, що економічний хаос, злидні, недоїдання та, можливо, навіть голод уважалися неодмінною частиною радянського побуту. Судячи з публікацій у пресі, цілком імовірно, що читач міг сприймати все перелічене за норму життя у СРСР.

Саме на такому інформаційному тлі в латвійських газетах улітку 1932 р. з'явилися перші публікації про загрозу голоду в Україні. Наприклад,

kaldalt: Nougogude Venemaa eluolu ja suhted Eesti Vabariigiga Paevalehe ja Postimehe pohjal 1920–1929 [Із більшовицького берега: Умови життя в радянській Росії й відносини з Естонією за матеріалами «Päevaleht» та «Postimees» 1920–1929 pp.] (тут і далі у квадратних дужках подано переклад з естонської й латиської мов назв праць та газетних публікацій – прим. ред.).

консервативна «Latvijas Kareivis» підкреслювала, що наростання продовольчих труднощів в УСРР було викликане катастрофою у сільському господарстві, яка, своєю чергою, стала результатом непосильної програми індустріалізації та «машинного психозу»².

Восени 1932 р. почали з'являтися повідомлення про фіаско зі збором урожаю зернових та зростання цін на продукти харчування «до небаченого раніше рівня». У прогнозах ішлося про зниження норм продовольчого забезпечення на 50%³. Тривожна інформація з'явилася наприкінці року – державні плани хлібозаготівель виконано не було й партія постановила «особливо енергійно працювати» у цьому напрямі.

На початку 1933 р. на основі інформації з радянських газет стало зрозуміло, що здача державі зерна у Центральному й Нижньому Поволжі, на Північному Кавказі, Уралі та в інших місцевостях, а особливо в Україні, опинилася під серйозною загрозою. Міста відчували брак хліба через, як писала «Правда», «пасивний опір» колгоспів. Московський кореспондент естонської газети «Päevaleht» Н.Бассекес наголошував, що голод суттєво впливає на продуктивність праці, а новий рік обіцяє бути «роком випробувань» для Радянського Союзу, адже державні плани хлібозаготівель виконуються дуже повільно, особливо в УСРР та на Північному Кавказі⁴.

Про масове недоїдання, голод, хвороби та вражаючі злидні газети писали протягом 1933 р. Багато радянських громадян, рятуючись від голоднечі у СРСР, намагалися втекти до прибалтійських країн. У 1933 р. різко збільшилася кількість незаконних переходів кордону. Зокрема, у Латвію біженці прибували як поодинокі, так і групами⁵. Латвійська преса повідомляла, що ці люди рятувалися від голоду в Радянському Союзі. Дехто з утікачів нелегкий шлях з України до Латвії долав пішки⁶. З огляду на сплеск нелегальної транскордонної міграції радянська сторона в 1933 р. вжила заходів до посилення охорони кордонів із країнами Балтії⁷.

Улітку 1933 р. латвійські та естонські газети повідомляли про значну смертність в Україні від «голодного тифу». Лише протягом одного дня у Харкові було затримано 150 виснажених дітей, яких батьки у відчаї залишили просто на вокзалі. У липні й серпні того року ситуація загострилася до краю. Статті про голод у радянській Україні та спричинений ним канібалізм вийшли на перші шпальти газет, щотижня публікувалися моторошні матеріали про те, як напівбожевільні від голоду селяни розкопували могильники свійської худоби та поїдали ще не зітлілі туші, відтак різко збільшилася кількість важких отруєнь.

Думки про причини такої ситуації були однастайними, а головною визначався «політичний фанатизм російських комуністів» і самого Й.Сталіна

² Bads maizes klētī [Голод у житниці] // Latvijas Kareivis. – 1932. – 19/VI. – L.1.

³ Wenemaal oodata naljatalwe: Toidunorme wahendatud poole worra [У Росії очікується голодна зима: Продовольчі норми скорочено вдвічі] // Postimees. – 1932. – 11/IX. – L.2.

⁴ Kolhooside front Moskwa wastu [Фронт колгоспів проти Москви] // Päevaleht. – 1933. – 12/I. – C.3; Basseches N. Wiisaastaku lopp [Кінець п'ятирічки] // Ibid. – 1933. – 22/I. – L.2.

⁵ Див., напр.: Latvijā slepeni pārbraukuši divi vezumi Krievijas pavalstnieku [Два вагони російських громадян нелегально перетнули латвійський кордон] // Jaunākās Ziņas. – 1933. – 23/IV. – L.8.

⁶ Навіть бабусі втікають з України // Свобода. – 1933. – 23/X. – C.1.

⁷ Див., напр.: Pad. Krievijas plostu pieņemšanas vietu apsargā kā karalauku [Поромна переправа в радянській Росії охороняється як місце бойових дій] // Jaunākās Ziņas. – 1933. – 9/V. – L.5.

(«жорсткий догматизм кавказького диктатора»)⁸. Також ішлося про колоніальну політику Москви, яка спровокувала суттєве зменшення врожайності зернових протягом трьох останніх років. Згадувалися несприятливі погодні умови, хвороби, що вразили хлібні культури. Писали й про форсовану колективізацію. Оглядачі сходилися на думці, що принаймні частково цю трагедію було викликано штучним шляхом, адже пасивний опір селянства політиці насаджування колгоспів планувалося зламати за допомогою «зброї голоду». Причому це стосувалося як новостворених колективних господарств, так і селян-одноосібників, які не підкорялися державним заходам в аграрній сфері⁹.

На початку 1934 р., коли пік голоду минув, радянський уряд запросив латвійських та естонських журналістів відвідати Україну й інші регіони Радянського Союзу. До складу делегації ввійшли такі відомі латвійські газетярі, письменники, як Едвартс Вірца (Edvarts Virza) і Карліс Скальбе (Kārlis Skalbe). Останній описав свої враження у серії статей, опублікованих на шпальтах «Jaunākās Ziņas» у травні 1934 р. Турне було організоване таким чином, щоби представники іноземних видань бачили тільки позитивні сторони радянського життя. І все ж К.Скальбе написав: «Я роблю свої висновки не тільки з того, що бачу, але й із того, чого не бачу. Протягом усієї поїздки я не помітив жодного собаки чи кішки»¹⁰. Хоча автор не уточнював причин такої ситуації, латвійські читачі самі могли здогадатися, адже в попередніх числах «Latvijas Kareivis» та в інших виданнях пояснювалося, що всіх котів і собак голодні мешканці попросту з'їли¹¹.

Разом із прибалтійськими журналістами у цій поїздки перебував радник посольства Естонії в Москві Ельмар Кіротар (Elmar Kirotar). Він розповів, наскільки ситно та різноманітно їх годували, показували природні красоти Росії й досягнення радянської влади, але «інший бік медалі не залишився прихованим». Із вікна автомобіля та на багатьох залізничних станціях він бачив «десятки неймовірно брудних і босих дітей, одягнених у лахміття», вони намагалися бігти за потягом, «жалісними голосами благаючи кілька копійок на шматочок хліба». Естонському дипломатові також удалося переговорити з двома українськими селянами, які сказали, що «цей рік принесе такий голод, якого ще ніколи не бачили»¹².

Поінформованість латвійських та естонських дипломатів про голод

Можливості іноземних дипмісій зі збору інформації були доволі обмеженими, причому навіть більше, ніж преси. Радянська влада ретельно контролювала поїздки дипломатів. Не дуже багато вони могли дізнатися й від людей, які

⁸ Nalg Wenemaal valismaalaste kirjeldusel [Голод у Росії, як його бачать іноземці] // Päevaleht. – 1933. – 2/V. – L.4.

⁹ Naljahada Nougogudemaal [Голод у країні рад] // Ibid. – 1933. – 31/VII. – L.2; Basseches N. Toitlusprobleem Nougogude Liidus [Проблеми з продовольчим забезпеченням у Радянському Союзі] // Ibid. – 1933. – 8/IX. – L.4.

¹⁰ Skalbe K. Jaunā Krievija [Нова Росія] // Jaunākās Ziņas. – 1934. – 15/V. – L.2.

¹¹ Par badu Pad. Krievijā [Про голод у радянській Росії] // Latvijas Kareivis. – 1933. – 14/IX. – L.3.

¹² Е.Кіротар – заступникові міністра закордонних справ, 2 травня 1934 р. // Riigiarhiiv (Державний архів Естонії; далі – ERA). – 957.14.9, 1–8.

зверталися до посольств і консульств, адже переважна більшість відвідувачів боялася відверто висловлювати свої думки. Як і решта європейських дипломатів у Москві початку 1930-х рр., латвійці та естонці жили ізольовано. За словами співробітника латвійської місії, у контакт із місцевим населенням вони вступали тільки у виняткових випадках. Мешкали дипломати безпосередньо в будівлі посольства. Тут вони снідали, обідали й вечеряли. Продукти харчування та все, необхідне для життя, доставлялося з-за кордону¹³.

І все ж дипломати здійснили поїздку країною й побачили те, чого вони не мали бачити. Натовпи людей на вокзалах, які благали шматочок хліба, неможливо було приховати від очей пасажирів поїздів. Посол Естонії в Радянському Союзі Юліус Сельямаа (Julius Seljamaa) навесні 1933 р. подорожував Україною та Кавказом. У своєму звіті він написав: «Я не думаю, що колись зможу забути жалісні голоси дітей, єдине прохання яких було: “Дядечко, дай шматочок хліба!”». А якщо даси комусь хліба, то на нього як зграя собак кидаються десятки людей. Зрештою я навіть не хотів виходити з автомобіля на зупинках, щоб не бачити голодуючих у лахмітті, які ледь трималися на ногах. Ми все одно не мали, що їм дати – весь наш запас хліба та печива швидко розійшовся»¹⁴.

Латвійський посол у Москві Альфредс Більманіс (Alfrēds Bīlmanis), з яким Ю.Сельямаа говорив про свої відвідини України, запросив дозволу Риги на поїздку у цю радянську республіку, щоби на власні очі побачити умови життя тамтешнього населення. Однак судячи з його регулярних звітів від 1933 р. А.Більманіс, імовірно, такого дозволу не отримав і не побував того року в Україні¹⁵. Проте він збирав інформацію з усіх доступних джерел та надсилав у столицю своєї держави докладні доповіді, в яких описувався голод, його причини та масштаби. Зокрема, 1933 р. А.Більманіс підкреслював, що радянська влада, яку він характеризував як «комуно-фашистську» (!), безжально експлуатує селян, позбавивши їх засобів існування та жертвуючи всім заради «бога індустріалізації»¹⁶. В іншому своєму повідомленні А.Більманіс торкнувся причин голоду: «Характерно, що різке збільшення дефіциту продовольства корелює з відсотком колективізації. Це ніяк не стосується родючості ґрунтів, а доводить, що нинішній голод на Півдні пояснюється насамперед колективізацією»¹⁷.

Генеральний секретар міністерства закордонних справ Латвії Вільгельмс Мунтерс (Vilhelms Munters), якому А.Більманіс адресував свої повідомлення, у вересні 1933 р. був зайнятий підготовкою візиту колишнього прем'єр-міністра Франції Едуарда Еррію, котрий відвідував цю прибалтійську країну після повернення із санкціонованої Кремлем поїздки по Україні. Вийшовши з потягу в Ризі Е.Еррію заявив, що будь-які розмови про голод в УСРР – нісенітниця. Московська газета «Правда» відразу ж повідомила, що «пан Еррію категорично спростував брехні буржуазної преси щодо голоду у СРСР»¹⁸. Члени французької

¹³ U.S. National Archives and Records Administration (далі – NARA). – 861.5017/671.

¹⁴ Враження від поїздки на Кавказ, 10 червня 1933 р. // ERA. – 957.13.532, 150.

¹⁵ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (Латвійський державний історичний архів; далі – LVVA). – 2575 f., 8 apr., 59 l., 579–581 lp.

¹⁶ Ibid. – L.74.

¹⁷ Ibid. – 2575.f., 8 apr., 59 l., 337 lp.

¹⁸ Правда. – 1933. – 13/IX.

делегатії на офіційній зустрічі з В.Мунтерсом підтвердили, що «вони ніде не бачили голоду, так добре описаного у зарубіжній пресі»¹⁹.

Натомість від свого підлеглого в Москві керівник латвійської дипломатії отримував абсолютно протилежну інформацію. Так, із доповідей А.Більманіса від літа та осені 1933 р. поставали вражаючі картини: «Становище, яке можна охарактеризувати як голод, на даний час фіксується в Україні, на Північному Кавказі, у Поволжі, а також частково у Центральному чорноземному районі та заселених кочовими народами степах Середньої Азії. [...] Смертність від голоду, надто в перших трьох регіонах, надзвичайно висока. Статистичні розрахунки неможливі, але найбільш імовірно, що на цей час кілька мільйонів осіб померли, і стільки ж може померти до наступного літа. Вимирають цілі села. Величезна кількість селян тікає до міст, покинувши все своє майно, босоніж ідуть за сотні кілометрів. Багато хто помирає в дорозі. На Північному Кавказі існують спеціальні комсомольські бригади, чия робота полягає у прибиранні з доріг трупів. Моторошні повідомлення про канібалізм також підтверджуються»²⁰.

У доповіді від 9 червня 1933 р. А.Більманіс писав, що в Україні «щодня в одному селі помирають 20–30 осіб. Нерідкі випадки, коли в їжу вживається людська плоть»²¹. В іншому своєму повідомленні латвійський дипломат підкреслював, що найгірша ситуація склалася саме в Україні: «Із Києва я отримав звістку, що було 147 випадків канібалізму. Ішов судовий процес над російською жінкою, яку звинуватили у вбивстві та поїданні трьох її дітей»²².

Слід зазначити, що зі співробітниками розташованих у столиці «країни Рад» прибалтійських дипломатичних місій неодноразово зустрічалися німецькі, американські та офіційні представники інших західних країн, які використовували отриману від них інформацію у власних повідомленнях із приводу умов життя населення в Радянському Союзі²³. Так, американці, на той час ще не маючи посольства в Москві, перебували в довірчих контактах із латвійськими та естонськими дипломатами й значною мірою покладалися на їхню інформацію, якій вони, імовірно, цілковито довіряли. Як зазначав на одній із численних зустрічей із послом Естонії у СРСР начальник відділу держдепартаменту США у справах Східної Європи Роберт Ф. Келлі: «Містер Сельямаа – один із найбільш поінформованих іноземних дипломатів у Росії»²⁴.

Прибалтійські представники також підтримували контакти з західними кореспондентами в Москві. Приміром, партнером Ю.Сельямаа по грі у бридж був репортер «New York Times» Волтер Дюранті. Незважаючи на це в бесіді з американськими дипломатами в Таллінні Ю.Сельямаа все ж заявив, що попри його величезну повагу до пана В.Дюранті як кореспондента респектабельного видання, іноді він схильний ставити під сумнів заяви американця, котрі

¹⁹ LVVA. – 2575 f., 15 apr., 92 l.

²⁰ Ibid. – 8 apr., 59 l., 337–340 lp.

²¹ Ibid. – 579–581 lp.

²² Ibid. – 584–585 lp.

²³ Див., напр.: Der Ukrainische Hunger-Holocaust: Stalins verschwiegener Völkermord 1932/33 an 7 Millionen ukrainischen Bauern im Spiegel geheimgehaltener Akten des deutschen Auswärtigen Amtes: eine Dokumentation; aus d. Beständen d. Polit. Archivs im Auswärtigen Amt, Bonn / Hrsg. D.Zlepko. – Sonnenbuhl, 1988.

²⁴ NARA. – 59/861.5017/581.

стосуються умов життя у СРСР. Відомо, що останній зображував їх надто оптимістично й цілком у світлі інформації, яка походила з офіційних радянських джерел²⁵. За словами латвійських дипломатів, співробітники західних місій у Москві знали В.Дюранті як «друга більшовиків»²⁶.

Голодні роки збіглися з періодом сталінської індустріалізації, відтак у СРСР перебувало чимало запрошених іноземних фахівців (інженерно-технічного персоналу та ін.). Багато хто з них повідомляв у західну пресу жахливі подробиці життя населення у країні їх тимчасового перебування. Переважна більшість іноземців приїхали зі США та Німеччини, натомість вихідців із країн Балтії було дуже мало. Наприклад, у 1930 р. всього 10 громадян Латвії брали участь у радянській програмі індустріалізації²⁷. Проте 1933 р. посол А.Більманіс отримував від латишів, які перебували в Україні, інформацію про голод і випадки канібалізму, про що дипломат відразу повідомив офіційну Ригу²⁸.

Естонці й латиші – жертви голоду у СРСР

На початку 1930-х рр. в УСРР, БСРР та інших радянських республіках налічувалося чимало етнічних латишів та естонців. Більшість із них були селянами, які перебралися сюди наприкінці XIX – на початку XX ст., та, зокрема, займалися сільським господарством на родючих українських чорноземах. За словами естонського посла Ю.Сельямаа, у 1930 р. у СРСР було 100 000 естонських селян²⁹. Приміром, в Україні існував цілий ряд етнічних естонських та латиських колгоспів, які поряд із німецькими визнавалися одними з найбільш продуктивних господарств у Радянському Союзі³⁰.

У вересні 1933 р. московський кореспондент «New York Times» В.Дюранті відвідав латиські колгоспи на території УСРР. Він повідомив, що на відміну від решти колективних господарств району латиші більш-менш зуміли пережити голод 1932–1933 рр., проте втратили майже всі запаси зерна, і, за словами журналіста, заявили: якщо подібне трапиться наступного року, вони зберуть свої пожитки та бодай пішки (як і їхні предки, коли сто років тому прийшли на ці землі), але повернуться до Латвії³¹.

Із початком насильницької колективізації становище селянства в Україні, у тому числі етнічних латишів та естонців, різко погіршилося. Багато хто з них писав про це своїм родичам у Латвії та Естонії. Так, у листі, що на початку 1933 р. надійшов з України в Тарту, говорилося: «Чимало звертаються по допомогу до своєї дорогої матері. Проте вона не може зарадити, занадто велика черга бажаючих приїхати, доводиться довго чекати». Відправник удався тут до

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid. – 861.5017/671.

²⁷ LVVA. – 2575 f., 15 apr., 70 l., 259 lp.

²⁸ Ibid. – 8 apr., 59 l., 584–585 lp.

²⁹ NARA. – 59/861.61/36.

³⁰ Думка д-ра Дж.Розена, директора російського напрямку «Agrojoint Corporation», що здійснював керівництво єврейськими проектами колонізації на території України (див.: NARA. – 59/861.4016/347).

³¹ Див.: The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 / Eds M.Carynyk, L.Y.Luciuk, B.S.Kordan. – Kingston; Vestal, 1988. – P.309–313.

іносказань, небезпідставно побоюючись, що його кореспонденцію перлюструватимуть³². Автор листа, також опублікованого у пресі, уже відверто писав, що хліба вони не бачили з осені минулого року, люди геть знесилені, ледве тримаються на ногах, а наостанок повідомляв, що «у цьому місті одна мати, як кажуть, уже вбила власну дитину та з'їла її»³³.

У відчай селяни естонського та латиського походження почали масово звертатися до дипломатичних місій Естонії й Латвії в Радянському Союзі, благуючи про допомогу. Естонський посол Ю.Сельямаа розповідав американським колегам, що він отримує численні звернення від громадян СРСР – естонців за національністю, які намагаються покинути країну. Дипломат наголошував, що «умови, які склалися на даний час у сільських регіонах Радянського Союзу, можна порівняти з тими, котрі панують у божевільні». Проте в більшості випадків прибалтійські дипломати були змушені відмовляти в еміграційних запитах, адже радянська влада не дозволяла виїзд за кордон.

У 1932–1933 рр. безліч голодуючих селян покинули свої оселі та вирушили в міста в пошуках їжі. Тисячі з них заповнили Москву. Дні вони проводили на вулицях і площах, а ночі – на сходах і у дворах будинків. Другий секретар латвійського посольства доктор Фріш (dr. Frish) повідомляв про чоловіка, який не одну ніч провів на ганку представництва Латвії. Із вікна дипломат спостерігав за селянською родиною (мати з дітьми), які жебрали просто біля посольства, доки жінка не знепритомніла від голоду та її забрали разом із дітьми³⁴.

Співробітники естонського консульства в Ленінграді, куди зверталися етнічні естонці – піддані Радянського Союзу, які шукали можливість емігрувати на історичну Батьківщину, частіше вступали в контакт із громадянами СРСР. За словами генконсула Александра Варма (Alexander Warma), було дуже багато бажаючих отримати дозвіл на виїзд до Естонії, причому навіть серед естонців, котрі мешкали в регіонах, не охоплених голодом. Продовольче забезпечення Ленінграда й Москви було значно кращим, але навіть у цих містах життя не видавалося безхмарним. Приміром, 1933 р. безпосередньо в Ленінградській області голоду «в буквальному розумінні не існувало, утім страждання від хронічного недоїдання було звичним явищем». А.Варма зазначав про суттєві відмінності між регіонами, і що він знайомий із ситуацією тільки в тих місцях, де компактно проживали етнічні естонці. Допомогти всім бажаючим естонські дипломати були не у змозі. Тих, хто звертався по допомогу, запевняли, що їхні звернення переадресовано відповідним відомствам Естонії, проте не було жодної надії, що радянський уряд позбавить цих людей громадянства та дозволить їм залишити країну³⁵.

В УСРР латвійського консульства не було, тож етнічні латиші республіки зверталися до відповідної установи у Вітебську. З огляду на значне прискорення наприкінці 1920-х рр. процесів колективізації та «розкуркулення» кількість

³² Kohutawad puhad naljamaal: Ukrainas ei jouta matta nalgasurnuid [Сумні канікули в голодуючій країні: В Україні від голоду помирає стільки людей, що їх не встигають ховати] // Postimees. – 1933. – 15/IV. – L.4.

³³ Nadahuud Wenemaalt [Крик по допомогу з Росії] // Päevaleht. – 1933. – 21/IV. – L.2.

³⁴ NARA. – 59/861.61/36.

³⁵ Інформація А.Варми з Ленінграда, 13 лютого 1934 р. // ERA. – 957.13.755, 22; Е.Кіротар – міністерству закордонних справ з приводу допомоги естонським колоністам у радянській Росії, 2 серпня 1933 р. // Ibid. – 957.13.532, 199–205.

відвідувачів суттєво збільшилася. Майже всі вони клопоталися стосовно еміграції в Латвію. Консул пояснював, що він мало чим може зарадити, адже існує рішення радянської влади – заборонити виїзд із СРСР. Селяни просили дипломата повідомити про те, що тут відбувається, у Женеву, до штаб-квартири Ліги Націй – нібито хтось із них чув, що ця міжнародна організація допомогла вирватися з Радянського Союзу німецьким колоністам. Латвійський консул доповідав у Ригу: «Доля латиських селян трагічна. Раніше вони служили російському народові прикладом для наслідування, але тепер їх безжально знищили... Дехто з них звертається в латвійські посольство та консульство, просячи допомоги й поради, як позбутися радянського громадянства і переїхати до Латвії. Вони готові кинути тут усе, аби лише вибратися геть із цього краю насильства, злиднів та голоду»³⁶.

У латвійських та естонських газетах з'явилися заклики допомогти голодуючим у Радянському Союзі, утім, знаючи про однозначне ставлення комуністичної влади до будь-яких міжнародних дій із полегшення долі жертв голоду, посольство Естонії в Москві рекомендувало обмежитися надсиланням продуктових посилок за конкретними адресами. Естонське міністерство внутрішніх справ надавало особам, які бажали допомогти, контактну інформацію про людей, котрі подавали заявки на еміграцію в Естонію – їм і мала призначатися адресна допомога. У будь-якому випадку слід було уникати публічних закликів щодо порятунку голодуючих³⁷.

Депеші латвійських дипломатів (посла в Москві, консулів у Ленінграді та Вітебську) не містили інформації про будь-яку допомогу жертвам голоду, що могло б призвести до протестів із боку радянського уряду. Проте відомо, що звичайні громадяни Латвії регулярно відправляли своїм родичам у СРСР продуктові набори. Під час голоду 1932–1933 рр. кількість таких посилок, що проходили через поштові служби прибалтійських країн, значно зросла. Латвійська пошта мала спеціальну угоду з відповідним радянським відомством, за якою відправник міг сплатити митні збори безпосередньо при оформленні відправлення. Радянські митні збори були величезними, загалом вони у чотири рази перевищували фактичну вартість вмісту посилки. Цікаво, що митні збори, отримані таким чином у латвійських поштових відділеннях, сплачувалися в латвійській валюті й переказувалися в місцевий банк як кредит радянської торгової делегації³⁸. Влада СРСР використовувала будь-яку можливість, у тому числі голод, для збільшення резервів іноземної валюти. У середині 1933 р. поштові відділення в Радянському Союзі перестали приймати звичайні посилки з сухарями – висушений хліб був легшим, ніж свіжовипечений, відповідно через меншу вагу відправлення доводилося знижувати суму поштових платежів³⁹. Крім того, нерідко посилки не доходили до адресатів. Так, у листі, відправленому навесні 1933 р. з Кубані до Латвії, червоним олівцем було написано: «Не посилайте нам наступного разу борошно та цукор-пісок. Працівники

³⁶ LVVA. – 2575 f., 15 apr., 70 l., 275 lp.

³⁷ Е.Кіротар – міністерству закордонних справ з приводу допомоги естонським колоністам у радянській Росії, 2 серпня 1933 р. // ERA. – 957.13.532, 199–205.

³⁸ *Day D. Russia in Grip of Famine; Many die of Hunger* // *Chicago Daily Tribune*. – 1933. – 21/V. – P.17.

³⁹ *Day D. Russia's «Bread Basket» Empty; Thousands Die* // *Ibid*. – 1933. – 4/VI. – P.24.

пошти поробили дірки в пакунках і все вкрали. Надішліть нам макарони. Ми можемо розтерти їх та зробити хліб. І кусковий цукор»⁴⁰.

Масштаби такої «поштової допомоги» оцінити складно, проте зрозуміло, що відправка продуктових посилок не стала масовим явищем⁴¹. Не слід забувати, що кульмінація голоду та поява у пресі відповідних закликів про порятунок голодуючих збіглися з піковою фазою світової економічної кризи, яка зачепила й прибалтійські країни.

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що громадськість Латвії та Естонії знала про голод, незалежно від спроб радянського режиму заперечувати сам факт його існування, інформація про події у СРСР перетнула лінію кордону. Як преса, так і органи державної влади прибалтійських країн не мали можливостей для більш-менш точної оцінки кількості жертв, обмежуючись визначеннями «мільйони», «декілька мільйонів». Водночас масштаби нової трагедії порівнювалися з попереднім голодом 1921 р., котрий забрав, як відомо, близько 5 млн осіб.

Отже, латвійські та естонські дипломати, як і населення держав Балтії, добре знали про Голодомор, що лютував у радянській Україні. Серед його причин називалися експерименти Москви у соціальній та аграрній політиці, передусім суцільна колективізація. Це пояснює, чому під час радянської окупації Латвії, Естонії та Литви в 1940 р. місцеве селянство найбільше боялося саме усусільнення господарств, котре як правило тягнуло за собою спочатку нестачу продуктів, а потім і голод. На думку прибалтійських дипломатів і преси, важливою причиною трагічної ситуації в Україні стало бажання комуністів знищити селянство як клас, використовуючи «зброю голоду». Естонська й латвійська громадськість також вважала, що дефіцит продовольства спричинила неефективність радянської моделі керівництва, яка в поєднанні з зовнішніми чинниками (наприклад, загроза війни на Далекому Сході, світова економічна криза тощо) викликала розвал сільського господарства СРСР у 1932 р. Особливо тяжкою була ситуація в Україні – головному зерновому регіоні «країни Рад», житниці Радянського Союзу.

Офіційні Рига й Таллінн дистанціювалися від питання про допомогу голодуючим радянським громадянам, адже Кремль розглядав відповідні міжнародні пропозиції як «втручання» в його внутрішні справи, заперечуючи сам факт голоду. Надати допомогу можна було тільки через особисті контакти, надсилаючи за конкретними адресами продовольчі посилки. Цікаво, що восени 1933 р. міністерство закордонних справ Естонії отримало від еміграційних українських організацій меморандум у справі масового голоду в радянській Україні, проте немає

⁴⁰ Chicago Daily Tribune. – 1933. – 21/V. – P.17.

⁴¹ Протягом 1934–1935 фінансового року з Естонії до СРСР було відправлено 2453 посилки. Проте порівняти ці цифри немає з чим, адже статистика за попередні роки відсутня. Документація поштової служби свідчить, що у цій прибалтійській країні спостерігалася загальна тенденція до зниження кількості відправлень. Так, протягом 1930–1931 рр. громадяни Естонії загалом відправили 180 тис. посилок; наступного року це число зменшилося до 155 тис. (див.: ERA. – 54.1.474–477).

ніякої інформації про реагування на такий документ із боку зовнішньополітичного відомства чи уряду цієї прибалтійської держави. Також в естонському й латвійському парламентах не було зроблено ніяких офіційних заяв.

Не варто забувати, що на додачу до світової економічної кризи 1933-й рік у країнах Балтії ознаменувався політичними потрясіннями, у результаті яких до влади в Латвії та Естонії на початку 1934 р. прийшли авторитарні режими. Особливо бурхливими були події в Естонії, де протягом 1933 р. двічі змінився уряд, улітку девальвувала естонська крона, не вщухали політичні скандали, протистояння правих і лівих сил зі стін парламенту вийшло на вулиці міст, з'явилися чутки про оголошення надзвичайного стану. У такій атмосфері все, що відбувалося десь за кордоном, навряд чи могло отримати належну увагу.

In the early 1930s Latvian and Estonian public was rather well informed about the developments in the USSR, including the famine in Ukraine. Many people had relatives in Ukraine, who described the horrific famine conditions in their letters which were published by the Baltic newspapers. Latvian and Estonian diplomats possessed even more detailed information about the famine. Their knowledge was based on personal visits to Ukraine during the famine. Diplomats sent detailed reports to Riga and Tallinn describing mass starvation and cannibalism in Ukraine. Although the official reaction of Latvia and Estonia to the Ukrainian famine was rather passive, no obstacles were put in the way of relief campaign organised by the Baltic people, who sent food packages to the starving in the USSR.

